પ્રકરણ ૪૭મું

જૈન સંસ્કૃતિ—દર્શનીય જૈન મંદિરો

ઈરિયુ નગર અનુપમ, બહુ જિનના પ્રાસાદજી,
હેમબિંબ ધ્વજ તોરણ ત્યાંહિ વાજે ઘંટાનાદજી,
કવિ ઋષભદાસ.

જૈન સંસ્કૃતિ :

જૈનધર્મે ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક વિકાસમાં અણમૂલો ફાળો આપ્યો છે. બુદ્ધ અને મહાવીર ભારતીય આકાશનાં બે પ્રકાશિત નક્ષત્રો ગુરુ–શુક્રના જેવા તેજસ્વી હતા. મહાવીરનો પ્રકાશ ભારતના હૃદયના ઊંડાણમાં ઊતરી ગયો, બુદ્ધે મધ્યમ માર્ગ શીખવ્યો. મહાવીરે મધ્યસ્થ દૃષ્ટિ દીધી. બંને દયાળુ અને અહિંસાના મહાન પૂજારી હતા. બુદ્ધ બોધ–પ્રધાન હતા. અને મહાવીર વીર્યવાન તપસ્વી હતા.

ગુજરાતના મધ્યકાલીન સંસ્કૃત સાહિત્યની, અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતી સાહિત્યની અપૂર્વ સેવા બજાવી છે. ગ્રંથો લખાવાને તથા ભંડારો સ્થાપીને તેમાં મહામૂલું સાહિત્ય સંઘરી રાખ્યું છે. ખંભાત, પાટણ, જેસલમીર જેવાં સ્થળોએ પ્રાચીન તાડપત્રીય ગ્રંથભંડારો આજે અમૂલ્ય વારસો છે. જે ગ્રંથોની પ્રતો અન્ય સ્થળે ન હોય તે ખંભાતમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે; વળી જૈન અને જૈનેતરના ગ્રંથો સંગ્રહી રાખ્યા છે એ નાનીસૂની સેવા ન કરી કહેવાય.

મૂર્તિઓનાં સ્તવન, પૂજનઅર્ચન, વ્રત, ઉપવાસ, ધાર્મિક વરઘોડા, તીર્થયાત્રા આ સઘળી ધર્મની સંસ્કારિતાને જીવનમાં ખૂબ ઉતારી છે, પચાવી છે. જૈન દેવાલયો તેની સંસ્કૃતિનો અમર વારસો છે. તેમાં રહેલી કળા; પુસ્તકોમાંની ચિત્રકળા વગેરે ધર્મભાવનાના પ્રત્યક્ષ નમૂના છે,

આબુના નેમિનાથના ચૈત્યની અદ્ભુત છત
જે ખંભાતના મંત્રી વસ્તુપાળે કરાવેલી

જૈન પ્રતિમાઓ

શ્રી તીર્થંકરની પ્રતિમાઓ ધ્યાનસ્થ સ્થિતિમાં અને પદ્માસન વાળાને બેસાડેલી હોય છે. મુખ ઉપર શાંતિ છવાઈ રહેલી હોય છે. ખોળામાં બંને હાથ મૂકેલા હોય છે. લગભગ બધી જ પ્રતિમાઓ એકસરખી દેખાય છે પરંતુ તેમને ઓળખવાને માટે તેમના પરિકર ઉપર એક ચિહ્ન (લાંછન) કોતરેલું હોય છે; તે લાંછન ઉપરથી તે કયા તીર્થંકરની પ્રતિમા છે તે જાણી શકાય છે. આ સાથે આપેલી યાદીમાં દરેક તીર્થંકરનાં લાંછન વગેરે બતાવેલું છે. કોઈ કોઈ પ્રતિમા ઊભી પણ હોય છે, તેને ' કાઉસગ્ગીઆ ' કહે છે. તે તેમની સ્થિતિ દેખાડે છે. માણેકચોકમાં આવેલા ભોંયરાના દેવળમાં બિરાજતી ઘણી જ વિશાળ પ્રતિમા છે, તેમ બજારના ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના જિનાલયમાં પણ વિશાળકાય પ્રતિમાજી છે. એક વખત દર્શન કરે તો ત્યાંથી ખસવાનું મન ન થાય—કલાની દૃષ્ટિએ શિર પર ફણા અને કોતરણી હોય છે તે અત્યંત મનોહર હોય છે–બધી પ્રતિમાઓ ધોળા આરસની હોય છે, પણ કોઈ કોઈ કાળા આરસપહાણની છે; કેટલીક ધાતુની હોય છે, કેટલીક ચાંદીની છે. શ્રી સ્તંભનપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા ' નીલમ ' છે. ઘણી જ કીમતી છે.

આબુના લૂણવસતિના મંદિરના મૂળ નાયક તરીકે પ્રતિષ્ઠિત કરાવવામાં આવેલી શ્રી નેમિનાથ ભગવાનની મૂર્તિ ખાસ ખંભાતમાં તૈયાર કરાવવામાં આવેલી તથા વસ્તુપાળે પોતાના પૂર્વજોની પત્નિ સહિત પોતાના ભાઈઓ વગેરેની મૂર્તિઓ કરાવીને ત્યાં મુકાવી છે. જે આજ સુધી ત્યાં વિદ્યમાન છે.[1] શ્રી નેમીનાથની પ્રતિષ્ઠા નાગેન્દ્રગચ્છના શ્રી વિજયસેનસૂરિએ વિ. સં. ૧૨૮૭ના ચૈત્ર વદી ૧૩ ને રવિવારે કરાવી છે.[2]

૧. ' દેલવાડાનાં દહેરાં ' આકાશવાણી. શ્રી ભો. સાંડેસરા, અખંડઆનંદ, ૧૯૫૦, પૃ. ૩૯

૨. જૈન સત્યપ્રકાશ, પુ. ૬૫, પૃ. ૨૩૭ ઉપર ' અર્બુદકલ્પ '–ટીપ.

મંદિરો અને મૂર્તિનો નાશ

એક વિદ્વાન લખે છે કે ગુર્જરભૂમિને અલ્લાઉદ્દીન ખિલજીના હસ્તનો સ્પર્શ થયો ત્યારથી જૈન સંસ્કૃતિથી પોષાયેલો અને સમૃદ્ધ બનેલો ગુજરાતનો બગીચો સુકાવા લાગ્યો. છેલ્લાં છસો વર્ષમાં શાંતિના યુગમાં સ્થપાયેલાં અનેક ભવ્ય શહેરો, સુંદર પ્રતિમાઓ, ભવ્ય પ્રાસાદો અને કળાના અદ્વિતીય નમૂનાઓ સારાસારનો વિચાર કર્યા વગર નષ્ટ કર્યા. જૈન, શૈવ કે વૈષ્ણવ મંદિરો જમીનદોસ્ત થયાં. તેના સુંદર પથ્થરો અને કારીગરીના નમૂનાઓ મસ્જિદોનાં ચણતરોમાં ખડકાયા. સેંકડો જૈન, શૈવ, વૈષ્ણવ મૂર્તિઓના ભુક્કા થઈ, તેનાં પગથિયાં બનાવાયાં. આ સર્વનાશમાંથી પણ જૈનોએ જેટલું બન્યું તેટલું બચાવ્યું. બની શકે તેટલી પ્રતિમાઓને પ્રાસાદોમાંથી ખસેડી જમીનમાં ભંડારી; ગ્રંથભંડારોને પણ છુપાવ્યા.[1]

કાલક્રમે મોગલો આવ્યા. મહાન અકબરે ગુજરાત લીધા પછી તે જૈન સંસર્ગમાં આવ્યો; અને તેને પોતાનો નવો ધર્મ સ્થાપવો હતો; તેથી તેણે જુદા જુદા ધર્મના ફીરકાઓને દિલ્હીમાં એકત્ર કર્યા હતા. તેમાં તે સમયના પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય શ્રી હીરવિજયસૂરિને બોલાવ્યા હતા. તેઓ આ સમયે ખંભાતમાં હતા. તેઓ દિલ્હી ગયા. ધર્મચર્ચા કરી, અને ધર્મ ઉપર ક્રૂરતા કરવાને બદલે દેવમંદિરો તથા સાધુપુરુષોનું રક્ષણ કર્યું. તેમાં જહાંગીર પણ તેને પગલે ચાલ્યો. આથી ખંભાતના જૈનગ્રંથોમાં તથા શિલાલેખોમાં તે બાદશાહોનાં નામ કોતરેલાં છે.

૧. શ્રી જૈનાચાર્ય આત્માનંદ જન્મશતાબ્દી સ્મારકઅંક, પૃ–૭, ગુજરાતી વિભાગ. ખંભાતમાં આના પુરાવા મળ્યા છે.

શ્રી અજિતનાથ—ખંભાત : માણેકચોક વિ. સં. ૧૬૬૨

જૈન ધર્મમાં શક્તિનું સ્થાન

જૈનધર્મમાં અનેકવિધ દેવ – દેવીઓ, અનેકવિધ કલ્પો, મંત્રતંત્ર, યંત્રપટો અને તેની વિધવિધાનો, ઉપાસના આદિ સારા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. જૈન કથાસાહિત્યમાં પણ ઘણે સ્થળે એવા ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે. તીર્થંકર ભગવાનની સંખ્યા ૨૪ છે. દરેક તીર્થંકરનો જમણી બાજુએ એક યક્ષ અને ડાબી બાજુએ એક યક્ષિના હોય છે, જે શાસનદેવી ગણાય છે. આ શાસનદેવીઓ ચોવીસ છે. તે ઉપરાંત શ્રુતદેવતા, શાંતદેવનાં વગેરેનાં વર્ણનો છે. શાસનદેવાઓમાં મુખ્ય ચાર દેવીઓ છે. ચક્રેશ્વરી અંબિકા, પદ્માવતી અને સિદ્ધાયિકા છે. તેમાં પણ અંબિકા અને પદ્માવતીનાં સ્વતંત્ર મંદિર, પૂજન, માન્યતા વગેરે સારા પ્રમાણમાં મળે છે. ભારતના મુખ્ય ત્રણ સંપ્રદાયોમાં તારા, પદ્માવતી અને ગૌરીની આરાધના વિશેષ જોવામાં આવે છે. જૈનોમાં પદ્માવતી, બૌદ્ધોમાં તારા અને હિંદુઓમાં ગૌરી છે.

પદ્માવતી :

તેવીશમાં તીર્થંકર ભગવાન પાર્શ્વનાથની શાસનદેવી છે. તેમની મૂર્તિઓ વિવિધ સ્વરૂપે જોવા મળે છે : દ્વિભુજા, ચતુર્ભુજ અષ્ટભુજાવાળી જોવામાં આવે છે.

અંબિકા :

નેમિનાથ ભગવાનની શાસનદેવી છે. જૈન ગ્રંથોમાં તેનું વર્ણન મળે છે. ખંભાતમાંની એક જૈન પ્રતિમા 'અંબિકા' ઉપર શ્રી ઉમાકાન્ત પ્રેમાનંદે લેખ લખ્યા છે ![1]

---

૧. 'શ્રીજૈનપ્રકાશ' દીપો. વર્ષ ૭મું. પૃ. ૧૭૫

પદ્માવતી અને અંબિકાનાં પૂજનચર્ચન ઘણાં પ્રસિદ્ધ છે. તેમની આરાધના વિશેષ પ્રમાણમાં કરવામાં આવે છે.

સિદ્ધાયિકા :

એ ચોવીસમા તીર્થંકર મહાવીર સ્વામીનાં શાસનદેવી છે. તેમનું બીજું નામ અપરાજિતા છે, અલૌકિક વિદ્યાની આરાધનામાં ઉપયોગી છે.

ચક્રેશ્વરી :

આદિનાથ–ઋષભનાથનાં શાસનદેવી છે. તેનું બીજું નામ અપ્રતિચક્રા છે. શ્વેતાંબર અને દિગંબર બન્ને સંપ્રદાયની પરંપરામાં ચક્રેશ્વરીનાં વર્ણનો જોવા મળે છે.

પદ્માવતી એ લક્ષ્મીનું સ્વરૂપ છે. તેમ જ અંબિકા તે પાર્વતી-ઉમાનું સ્વરૂપ છે; અને ચક્રેશ્વરીને વિદ્યાદેવી તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે. આ રીતે જૈનગ્રંથોમાં શાસનદેવીઓ, વિદ્યાદેવીઓ, માતૃકાદેવીઓ, શ્રુતદેવીઓ વગેરેનાં વર્ણનો જોવાનાં મળે છે.

ભોંયરામાં બિરાજમાન :

બજારમાં ચિંતામણી પાર્શ્વનાથ, બોળપીપળે શ્રી નવપલ્લવ પાર્શ્વનાથ, માણેકચોકમાં ચિંતામણી પાર્શ્વનાથ, વાઘમાસીની ખડકીમાં શ્રી સંભવનાથ એમ ચાર સ્થળોએ ભોંયરામાં પ્રતિમાજી બિરાજે છે. અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીના સમયમાં ખંભાત ઉપર થયેલા આક્રમણથી જૈન અને જૈનેતર મૂર્તિઓના સંરક્ષણ માટે કેટલીય પ્રતિમાઓને ભૂમિમાં પધરાવવામાં આવી હશે, વખત જતાં તે પ્રતિમાઓ બહાર નીકળે છે.

દેવભુવનો

'નયરી ત્રંબાવતી જાણઈ, અલકાપુરી સમાન
દેવભુવન શોભઈભલાં, જાણું હો ઈંદ્રવિમાન'

(અગડદત્તરાસ વિ. સં. ૧૬૮૫)

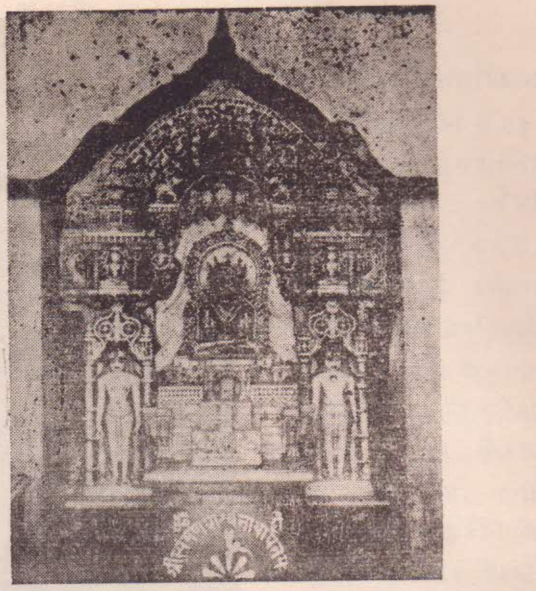

શ્રી સ્તંભન પાર્શ્વનાથ, ખંભાત.
સંવત ઈ. સ. ૧૩૧૨ – ૧૩૬૮

શ્રી સ્તંભન પાર્શ્વનાથ જીનાલય[1] આ જીનાલય ખારવાડામાં આવેલું છે. શ્રી સ્તંભન પાર્શ્વનાથનાં ઘણાં સ્તવનો જૈન કવિઓએ બનાવેલાં છે. વળી વિ. સં. ૧૩૬૮ (ઈ. સ. ૧૩૧૨)માં આ પ્રતિમાજી સ્તંભનકપુર (થામણા)માંથી ખંભાતમાં લાવવામાં આવી છે. શ્રી મેરુતુંગસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૧૩માં સ્તંભનનાથ પાર્શ્વનાથ પ્રબંધ સંસ્કૃતમાં રચ્યો છે તેમાં ઉપરની હકીકત જણાવી છે. તેમાં તેમનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. શ્રી અભયદેવસૂરિને રોગમુક્ત કરવામાં આ પ્રભુની કૃપા હતી. તેમણે નવ અંગની ટીકા કરી છે. તેમણે 'જયતિહૂયણ'

---

૧. 'ખંભાતનો પ્રાચીન જૈન ઇતિહાસ (સં. ૧૯૯૬) લેખક : નર્મદાશંકર ત્ર્યમ્બકરામ ભટ્ટ., તેમાં ખંભાત વિષે વિસ્તારથી લખવામાં આવ્યું છે. જિજ્ઞાસુએ ત્યાંથી વાંચી લેવું.